

Wiemer Salverda

Arbeidsmarkt, ongelijkheid en de crisis

Oratie Universiteit van Amsterdam 17 november 2011

Mevrouw de Rector Magnificus, geachte aanwezigen,

Ik ben verheugd u hier te zien om mijn betoog aan te horen.

Velen delen het gevoel van toenemende ongelijkheid, of liever ‘ongelijkheden’ zoals ik nog zal uitleggen. De OECD vroeg daar dringend aandacht voor in het rapport *Growing Unequal*. Dat gaf aan dat in 18 van de 22 landen, inclusief Nederland, de ongelijkheid sinds de jaren tachtig toenam. Het GINI-project, dat ik coördineer, is een direct uitvloeisel van deze ontwikkelingen en van de zorgen die zij oproepen.

Ik bespreek achtereenvolgens de arbeidsmarkt, de ongelijkheid, en dan de crisis. Voor de arbeidsmarkt gaat het om structurele veranderingen over de afgelopen 50 jaar; voor de ongelijkheid in verband met die veranderingen de laatste 30 jaar; voor de Financiële Crisis de laatste drie jaar, in de wetenschap dat een gunstige afloop niet in zicht is.

Betaalde arbeid is de belangrijkste, consistent uitgeoefende activiteit in een mensenleven – bepalend voor vele andere activiteiten. De arbeidsmarkt is ook de belangrijkste bron van inkomsten. Mijn wetenschappelijke inzet is vooral om deze verschijnselen te ontleden, onderlinge verbanden te leggen en het bredere kader aan te geven. Vijftien jaar lang analyseerde ik de ongelijkheden op die markt, met name aan de onderkant. Vandaag richt ik de aandacht op de betekenis van die ongelijkheden in een maatschappelijk kader. In deze richting hoop ik na vandaag nog veel andere stappen te zetten.

1. Vijftig jaar arbeidsmarktontwikkelingen in Nederland

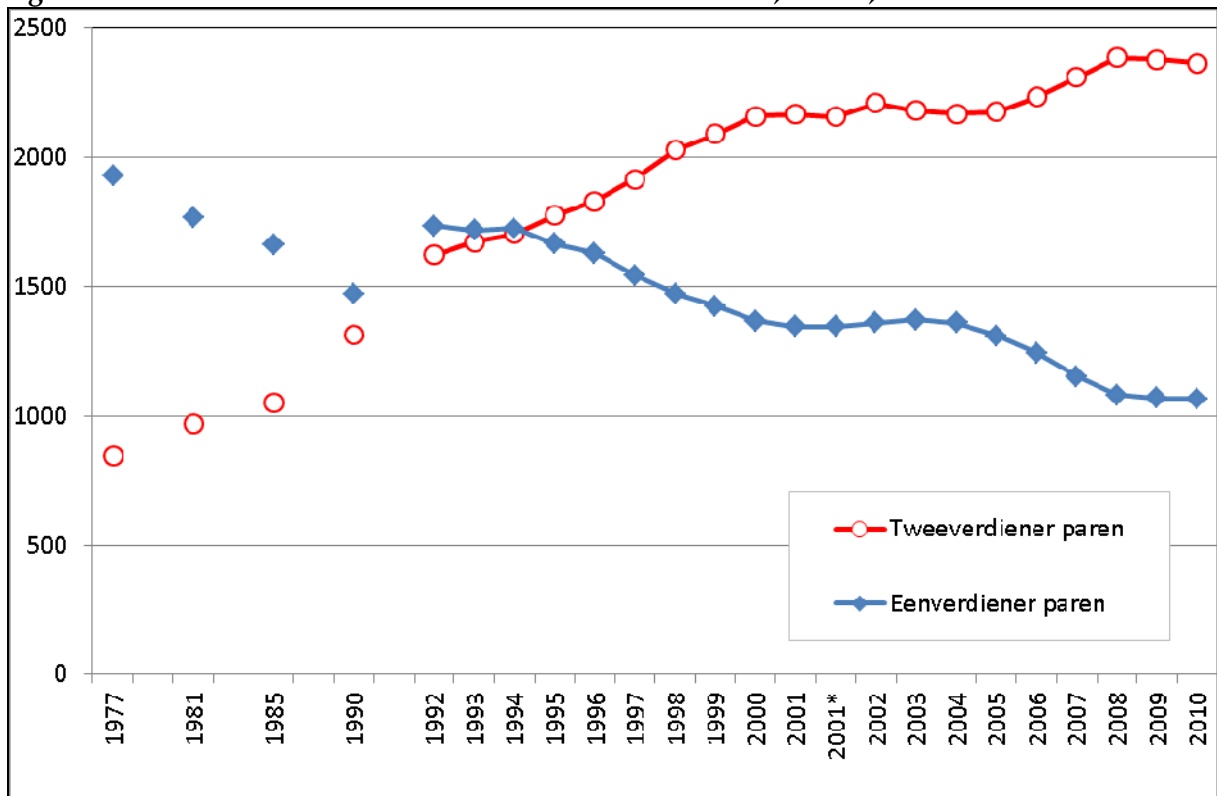
De lange termijn is van groot belang om veranderingen te bestuderen. Wat op korte termijn klein lijkt of tijdelijk, kan over een langere periode groot blijken of structureel. Ze helpt ook om samenhang te vinden en een denkkader voor toekomstige ontwikkelingen.

De explosieve stijging van het scholingsniveau van de bevolking is de belangrijkste ontwikkeling die de Nederlandse maatschappij en economie in de laatste halve eeuw haast onherkenbaar heeft veranderd. In 1960 had twee derde van de bevolking tussen 15 en 64 jaar niet meer dan lagere school, tegenwoordig nog slechts acht procent. Het tertiair opgeleide aandeel groeide van 2 naar 28 procent.

De stijging heeft een tweede effect, eveneens van groot belang voor de arbeidsmarkt. Dat is de onderwijsdeelname zelf, nodig om het hogere opleidingsniveau te bereiken. Die deelname steeg van een vijfde van de jeugdige bevolking in 1960 naar drie kwart nu. Voltijdse onderwijsparticipatie sluit voltijdse arbeidsmarktdeelname uit. We zullen dan ook zien dat de arbeidsmarkt voor jongeren radicaal is veranderd, met gevolgen die ook de oudere leeftijdsgroep raken.

De opleidingverdeling van mannen én vrouwen is tegenwoordig bijna identiek maar ze verschilde aanzienlijk in 1960. De verbetering voor vrouwen ging samen met een sterk toegenomen arbeidsdeelname en een drastisch veranderde huishoudvorming en fertiliteit. Hun arbeidsdeelname groeide van 26 naar 60 procent. Het kindertal per vrouw halveerde in twintig jaar. Eenpersoonshuishoudens stegen van 12 naar 36 procent van alle huishoudens.

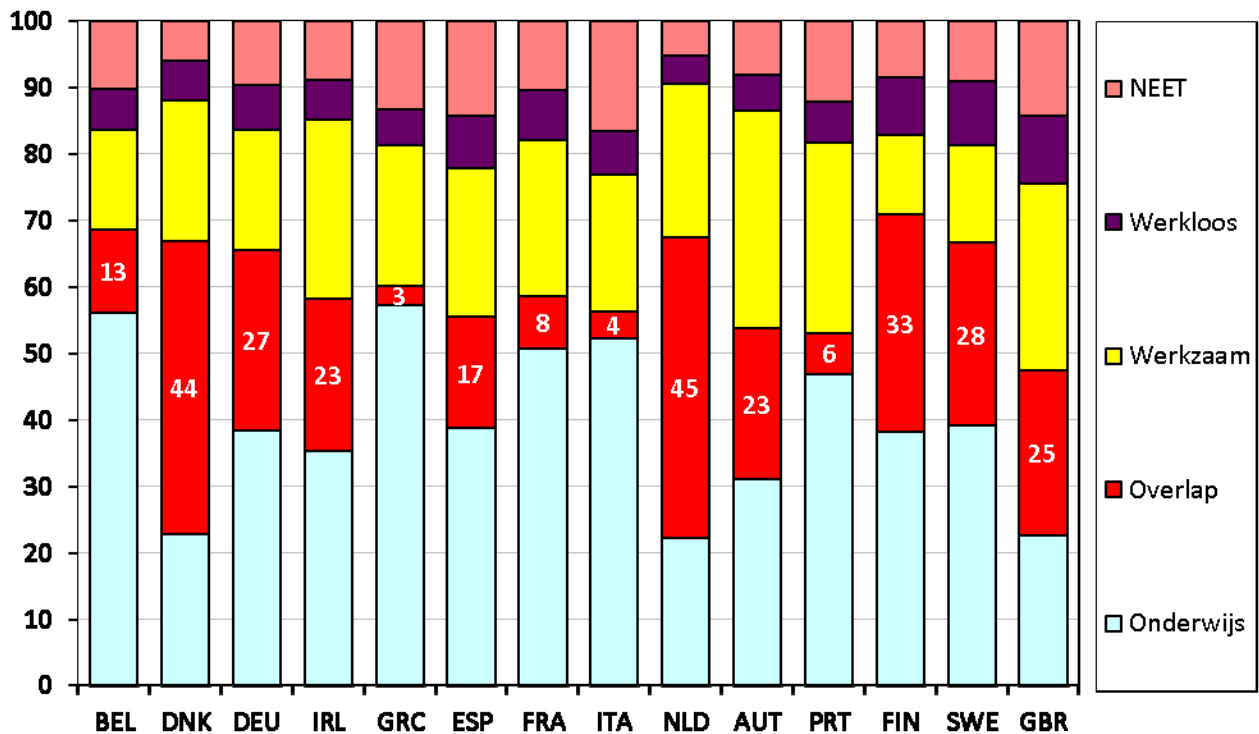
Figuur 1: Paren: eenverdieners en tweeverdieners uit arbeid, x1000, 1981–2010



Een- (blauw) en tweeverdieners (rood) wisselden van plaats (figuur 1). Merk op dat er naast deze eenverdieners in paren nog 1,1 miljoen eenverdiener-singles zijn.

De groei van het tweeverdienersmodel is sterk gebaseerd op deeltijdarbeid. Sinds 1960 verdubbelde de totale werkgelegenheid van 4 naar 8 miljoen personen. Vrijwel alle groei is in deeltijdbanen. Het aantal voltijd werkende vrouwen steeg met slechts 150.000; als percentage van de vrouwelijke bevolking daalden ze van 24 naar 18 procent. Onder tweeverdieners is de groei vanaf 1992 helemaal in deeltijd geconcentreerd en tegenwoordig werkt in 90 procent van de gevallen minstens één partner in deeltijd.

Figuur 2 Europese jongeren in onderwijs, werk en beide tegelijk, 2008



De onderwijsdeelname van jongeren heeft geleid tot een tweede combinatiescenario van betaalde arbeid met andere activiteiten. Tot het eind van de jaren zeventig werkten jongeren minder vaak in deeltijd dan gemiddeld. Die situatie is radicaal omgeslagen. Nu volgt drie kwart van alle jongeren voltijdonderwijs en heeft twee derde een baan. Meer dan 40 procent van de totale jeugdige bevolking combineert beide activiteiten. Een Europees record. Combineren kan moeilijk in voltijd en bijna 90 procent doet dat dan ook in deeltijd, in meerderheid voor minder dan 12 uur per week. Jongeren die het onderwijs al verlaten hebben, werken in meerderheid juist voltijds. De arbeidsmarkt van jongeren kent zo een steeds sterkere tweedeling.

De stijgende opleiding in interactie met de groeiende deeltijdarbeid van volwassen vrouwen en jongeren impliceert een diepgaande verandering in het arbeidsaanbod die een aanzienlijk deel van de arbeidsmarkt raakt. Samen geteld omvatten de combinatiescenario's 2,75 miljoen personen. De partners uit het tweeverdienersscenario meetgeteld gaat het om meer dan 60 procent van alle werknemers.¹

Samenvattend, de nationale onderwijsinspanning heeft fundamentele verschuivingen in de arbeidsmarkt aangebracht. Veranderingen komen niet alleen van de globalisering en de wereldmarktintegratie van China en het voormalig Oostblok. Inderdaad verdubbelden die het wereldwijde arbeidsmarktaanbod, maar we verdubbelden het ook in eigen land.

¹ Enige overschatting is mogelijk, voor huishoudens met een partner jonger dan 25 jaar die ook onderwijs volgt en voor partners die geen werknemer zijn maar zelfstandige.

2. Dertig jaar ongelijkheden, op en in relatie tot de arbeidsmarkt

Over het idee van ongelijkheid wil ik kort zijn. Ongelijkheid is een politieke realiteit en sociale wetenschappers hoef ik het begrip niet uit te leggen – mijn professoraat is ondergebracht in het Amsterdam Center for Inequality Studies AMCIS van de Faculteit Maatschappij- en Gedragwetenschappen. Maar zelfs de mainstream economie kent het concept, formeel uitgelegd als een verschil dat prikkelt tot gedragsverandering van individuele actoren. Een hoger loon verleidt mensen hun arbeid elders aan te bieden of in scholing te investeren. Een hogere winst zet bedrijven aan tot investeringen of werving van personeel. Daarbij wordt een gedragsverandering geacht snel plaats te vinden en te leiden tot rechttrekking van ongelijke posities. Het bewustzijn van ongelijkheid is nog het meest ontwikkeld bij arbeidseconomen. Zij zijn bekend met aanhoudende verschillen op de arbeidsmarkt en maken zich zorgen over blijvende littekens die de markt kan veroorzaken.

Empirisch onderzoek naar ongelijkheid is geen vanzelfsprekendheid. Van de complicaties noem ik er een: het terrein van ongelijkheid. 26 hoofdstukken in het *Oxford Handbook of Economic Inequality*, dat ik initieerde, illustreren dat. Het impliceert dat ongelijkheid niet vanzelfsprekend overal tegelijk omhoog of omlaag gaat. Integendeel, ze kan hier toenemen en daar afnemen. De onderwijsongelijkheid tussen mannen en vrouwen nam af, maar de arbeidsongelijkheid tussen opleidingsniveaus nam toe. Dit is mijn belangrijkste motief om liever te spreken van ongelijkheden. Het werpt de analytisch belangrijke vraag op naar het verband tussen toe- en afnames, en de politiek belangrijke vraag naar prioriteiten in de afweging van groei en afname. Ik richt me dan nu op de arbeidsmarkt en ongelijkheid, voor Nederland. Eerst bespreek ik de ongelijkheden op de arbeidsmarkt zelf, daarna hun uitwerking op de inkomensverdeling van huishoudens.

2.1 Ongelijkheden op de arbeidsmarkt

Ik start met de verdeling van de werkgelegenheid en ga dan naar die van het arbeidsinkomen. Ze zijn onlosmakelijk verbonden maar niet identiek. Ze hebben een eigen dynamiek en soms is over de een wel informatie beschikbaar en over de ander niet en daarmee kan dan toch een beeld van de ontwikkeling gevormd worden. Voor de meting gebruik ik de verhouding tussen de eerste en de negende deciel van de verdeling. Deze vergelijkt het laagste niveau van de bovenste tien procent van een populatie met het hoogste niveau van de onderste tien procent. Deze verhouding is transparant, relatief gemakkelijk te bepalen en bovendien in onderdelen op te splitsen, voor bijvoorbeeld de twee helften van de verdeling – vandaag kom ik daar niet aan toe.

De werkgelegenheid

De stijging van opleidingsniveau en deeltijdarbeid hebben de werkgelegenheidsgraad van de bevolking verhoogd, met name voor volwassen vrouwen, en zo de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in de toegang tot de arbeidsmarkt drastisch verminderd. Ze beïnvloeden echter ook andere arbeidsmarktongelijkheden. In het bijzonder zijn er grote verschillen ontstaan in de arbeidsdeelname naar opleidingsniveau onder volwassen mannen. Het opleidingsniveau maakte geen verschil in 1960, iedereen werkte en de laagstopgeleiden liepen met 99 procent eerder voorop. Tegenwoordig lopen zij ver achteraan – nog slechts 50 procent werkt voltijds met daarbovenop een klein percentage deeltijd.

Volwassen vrouwen kenden in 1960 wél een enorm verschil in arbeidsdeelname naar opleidingsniveau. Oplopend op van een minieme 8 procent voor de minstopgeleiden tot 63 procent voor tertiair opgeleiden – een kloof van 55 procentpunten. Tegenwoordig werkt 37 procent van de laagstopgeleide vrouwen tegenover 86 procent van de tertiair opgeleiden, inclusief kleine baantjes. Nog altijd een kloof van 50 procentpunten. Voor vrouwen steeg op alle opleidingsniveaus de arbeidsparticipatie. Dat is inclusief deeltijdarbeid, waarvan het belang toeneemt naarmate de opleiding hoger is. Hun voltijdse deelname daalde fors op elk van de opleidingsniveaus. Tussen volwassen mannen en vrouwen hebben de

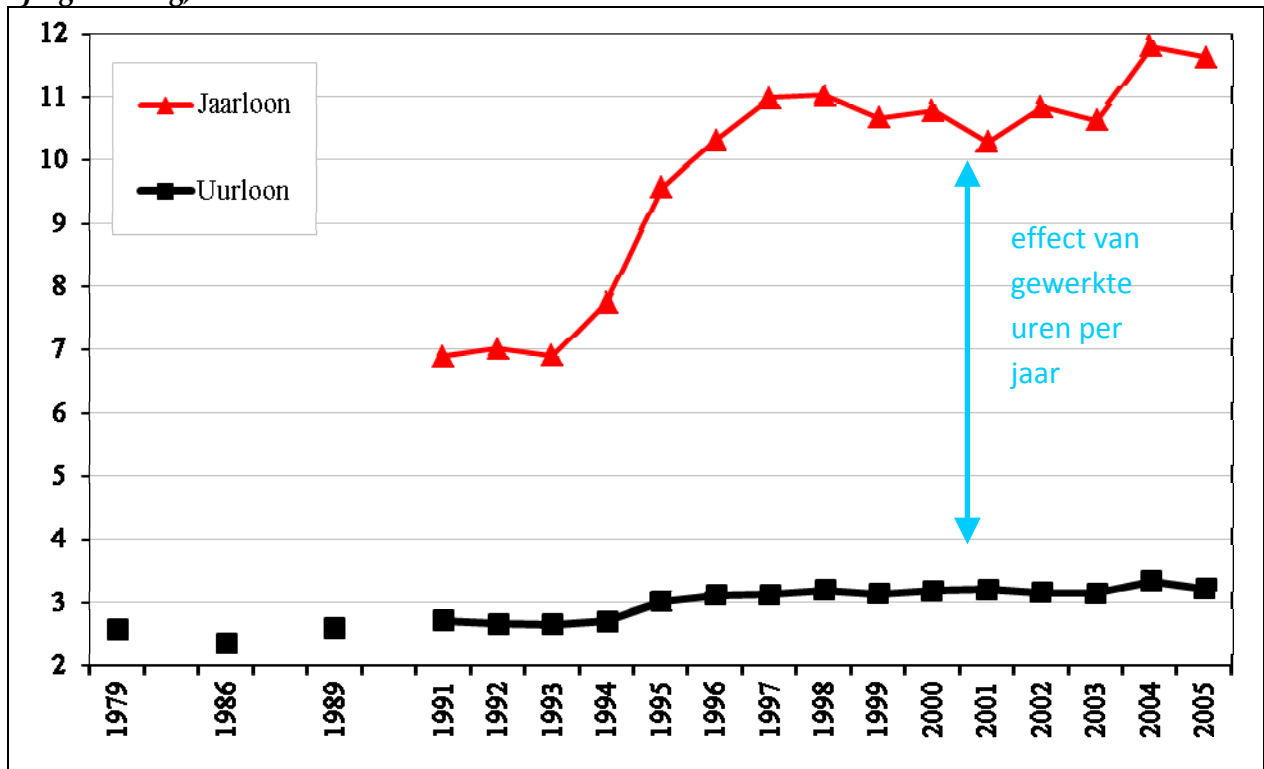
hoogstopgeleiden dezelfde werkgelegenheidsgraad – althans inclusief deeltijd. Minder opgeleide vrouwen blijven verder achter bij mannen naarmate het opleidingsniveau lager is, maar het grootste verschil is en blijft de 50-procent kloof tussen de hoogst- en laagopgeleide vrouwen zelf.

Jongeren zagen hun arbeidsdeelname op alle opleidingsniveaus dalen. Hun voltijdwerk ging radicaal omlaag tot één tiende van het vroegere niveau voor de minst opgeleiden, één zesde voor de iets beter opgeleiden en één derde voor de rest. Daar staat tegenover het enorm toegenomen belang van deeltijd dat ik al noemde.

In alle gevallen, man, vrouw, jong, is de kans op voltijdwerk vergeleken met deeltijdwerk groter naarmate het opleidingsniveau hoger is. Het aandeel van deeltijdwerkers loopt ver uiteen tussen onder jongeren en volwassen vrouwen enerzijds en volwassen mannen anderzijds. Het aandeel van volwassen mannen in het totale urenvolume van de werkgelegenheid daalt maar langzaam; het zijn vooral jongeren en vrouwen die van plaats wisselen.

Dat beter opgeleide personen het beter doen in de werkgelegenheid, betekent niet automatisch dat het opleidingsniveau van de werkgelegenheid is verbeterd. Economen halen vaak de race van Tinbergen aan tussen onderwijs en technologie, ofwel tussen opleidingsniveau en beroepsniveau. Deze verdient de volle aandacht in de studie van arbeidsmarktongelijkheden. Anders dan velen denken is het aandeel van de minstgekwalificeerde banen in ons land over de vijftig jaar eerder gegroeid dan gedaald. Het aandeel van hogere en wetenschappelijke banen is sterk toegenomen. Het middenniveau van het beroepengebouw is dus danig gekrompen, niet alleen recent maar ook al tussen 1960 en 1985. Voor personen op elk opleidingsniveau daalde het gemiddelde beroepsniveau. Individuele vergelijking van opleidings- en beroepsniveaus toont een grote en toenemende onderbenutting van beter opgeleide personen. Vanaf het mbo/havo/vwo-niveau ligt het beroepsniveau van de baan in 25 tot 40 procent van de gevallen onder het opleidingsniveau van de persoon. Daarmee neemt onderbenutting juist toe naarmate het beroepsniveau van de baan lager is. 80% van het minstgeschoolde werk wordt tegenwoordig uitgevoerd door een beter opgeleid persoon. Werken in deeltijd of voltijd maakt hier weinig uit. Het is de concentratie van deeltijdarbeid op de lagere beroepsniveaus die leidt tot een grotere overscholing onder deeltijders. Concluderend, de hogere werkgelegenheidsgraad van beter opgeleiden berust mede op werk onder hun opleidingsniveau. En de achterblijvende werkgelegenheidsgraad van laagopgeleiden is mede de uitkomst van verdringing in elementaire en andere lagere beroepen door beter opgeleide personen. Voor het voltijdwerk van laagopgeleiden – onmisbaar voor een adequaat inkomen uit lage beloning – staat onder druk. Opleiding en beroep vechten dus slechts voor een deel Tinbergens technologierace uit, de rest is een ratrace om banen. Deeltijd is daarvan een belangrijke dimensie geworden.

Figuur 3: Ongelijkheid loonverdeling (decielenverhouding D9:D1), naar tijdsgrondslag, 1979–2008



Het arbeidsinkomen

Dit alles heeft een weerslag op de verdeling van het arbeidsinkomen. De tijdsdimensie maakt een groot verschil voor het niveau en de stijging van de loonongelijkheid (figuur 3). De ongelijkheid van jaarlonen (rood bovenaan) stijgt ver uit boven die van uurlonen (zwart). Het negende deciel van de jaarloonverdeling ligt twaalf maal hoger dan het eerste deciel. Voor uurlonen is dat slechts drie maal. Het gat tussen beide hangt af van de gewerkte uren en incorporeert daarom de zonet besproken werkgelegenheidsongelijkheden. Deeltijdarbeid speelt daarin een belangrijke rol. Van belang is ook dat niet iedereen het hele jaar werkt. Schoolverlaters beginnen en gepensioneerden stoppen tijdens het jaar, en daarnaast zijn er korte contracten. Dat betreft in totaal 1 miljoen personen per jaar, waarvan 500.000 jongeren of 40 procent van alle werkzame jongeren, tegenover 10 procent van volwassen mannen en vrouwen.² Een deel van het jaar levert minder inkomen op en rekt zo de jaarloonverdeling uit; deeltijdbanen versterken dat effect.

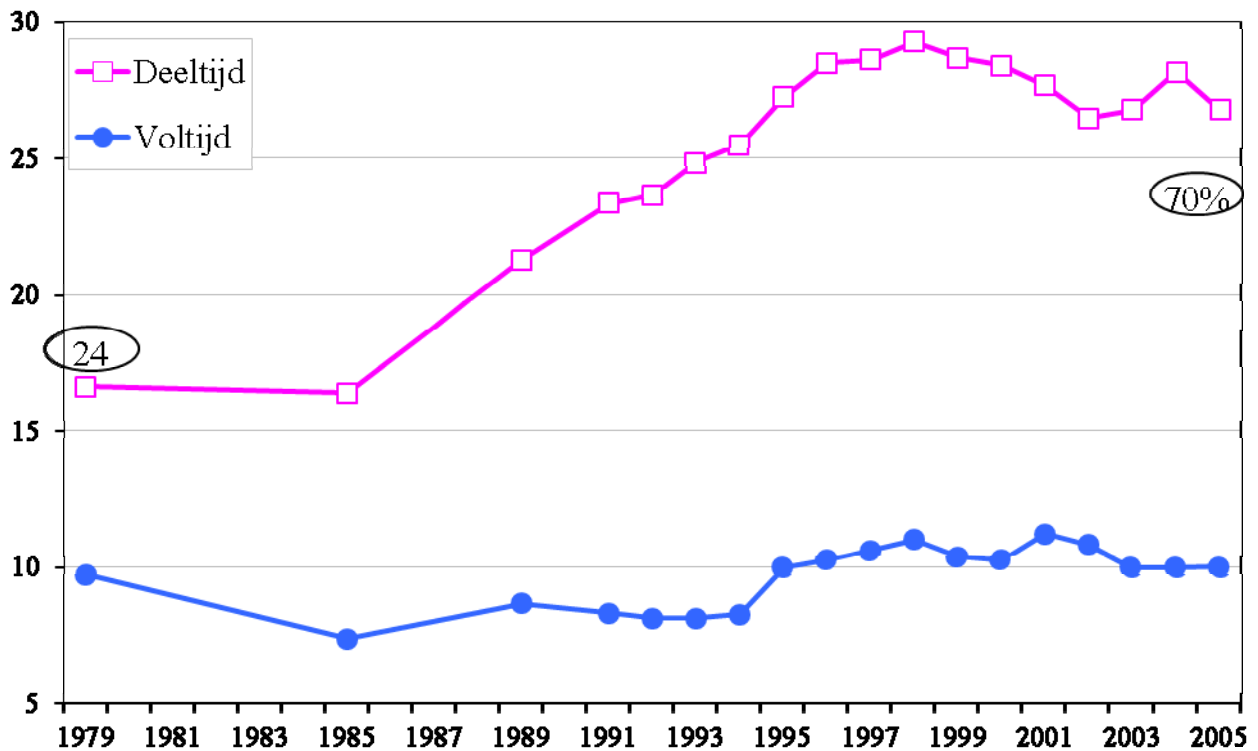
De loonongelijkheid stijgt in beide gevallen maar de stijging is groter en gaat langer door in de tijd naarmate bovenop de uurloonverdeling werkgelegenheidsaspecten worden toegevoegd. De ongelijkheid van jaarlonen is ruwweg verdubbeld.³ De uurloonongelijkheid steeg met ruim 40 procent.

De werkuren worden mede buiten de arbeidsmarkt bepaald door het huishouden en het schoolsysteem. Het uurloon wordt geheel binnen die markt bepaald. Het weerspiegelt ook de waarde die de onderneming hecht aan de prestatie van de werknemer. Daarmee geeft de uurloonverdeling de beste indicatie van pure beloningsuitkomsten op de arbeidsmarkt. Dat helpt om de beloningsongelijkheid te scheiden van de werkgelegenheidsongelijkheid. Gezien de gestegen uurloonongelijkheid is de beloning zeker een belangrijke component van de gestegen jaarloonongelijkheid maar de toegenomen spreiding van de gewerkte uren is even wezenlijk.

² Merk op dat het niet gaat om wisselingen tussen banen maar tussen werk en niet-werk.

³ 70% vanaf 1990 plus minstens de groei van uurlonen voor die tijd.

Figuur 4: Percentage laagbetaalde (<2/3 mediaan) werkgelegenheid, naar voltijd en deeltijd, 1979–2005



Uurlonen maken een onderlinge vergelijking mogelijk van de beloning van voltijd- en deeltijdbanen. Gedefinieerd over het uurloon steeg het aandeel van laagbetaalde⁴ banen in de werkgelegenheid, van elf procent in 1979 naar achttien in 2005. Van de voltijders is een bijna onveranderde tien procent laagbetaald (figuur 4, blauw). Van deeltijders (rood) is een toenemend deel laag betaald (17 ⇒ 27%). De groei van laagbetaald werk komt voor rekening van de deeltijdwerkgelegenheid en de laagbetaalde werkgelegenheid bestaat tegenwoordig voor 70 procent uit deeltijdbanen, tegenover 24 procent in 1979.

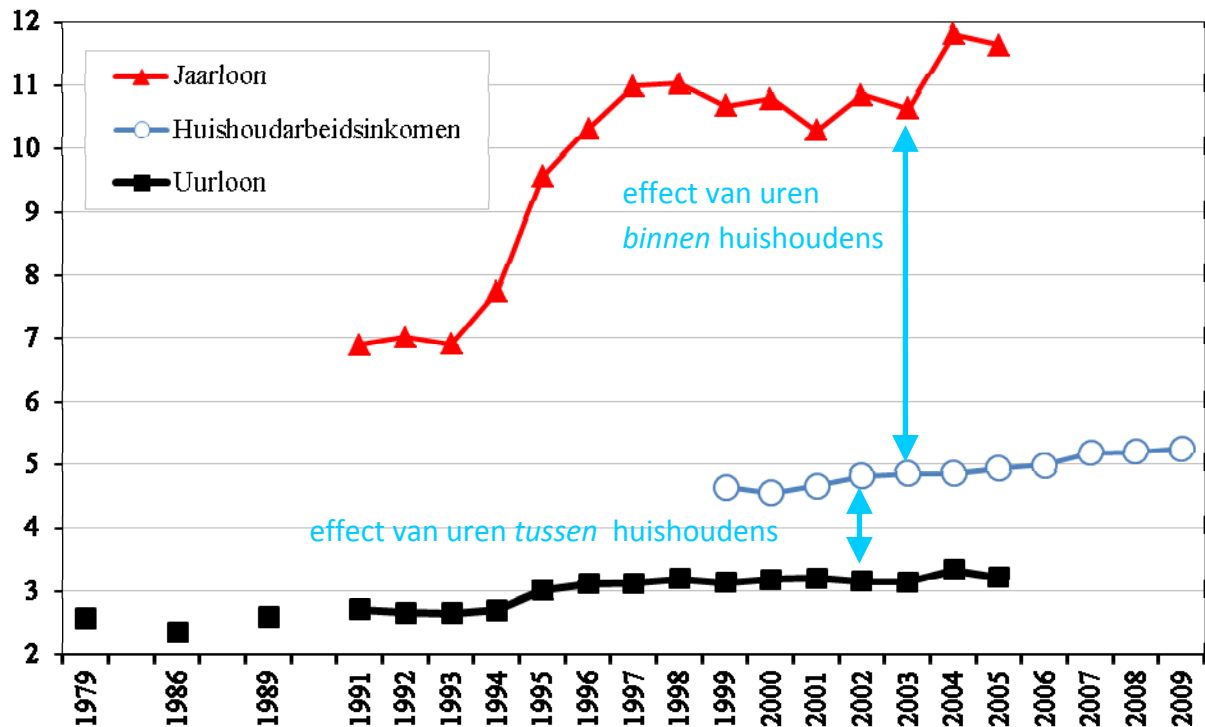
We concluderen dat de toegang tot de werkgelegenheid voor mannen en vrouwen drastisch gelijkjer is geworden. Daar staat tegenover dat de toegang voor laagopgeleiden verslechterd is, en dat op de arbeidsmarkt de verdeling van inkomens aanzienlijk ongelijker is geworden. Eerst steeg vooral de beloningsongelijkheid later is de ongelijke verdeling van gewerkte uren de hoofdrol gaan spelen.

2.2 Arbeidsmarktongelijkheden in de maatschappij

Welke betekenis hebben groeiende arbeidsmarktongelijkheden in de omgeving van die markt? Hier zet ik de nieuwe stap die ik aan het begin noemde. Vandaag richt ik de aandacht op de bredere betekenis van de arbeidsmarktongelijkheden voor de betrokkenen. De vraag wat ze betekent voor de maatschappelijke ongelijkheid in het algemeen, hoe belangrijk ook, is voor een andere keer.

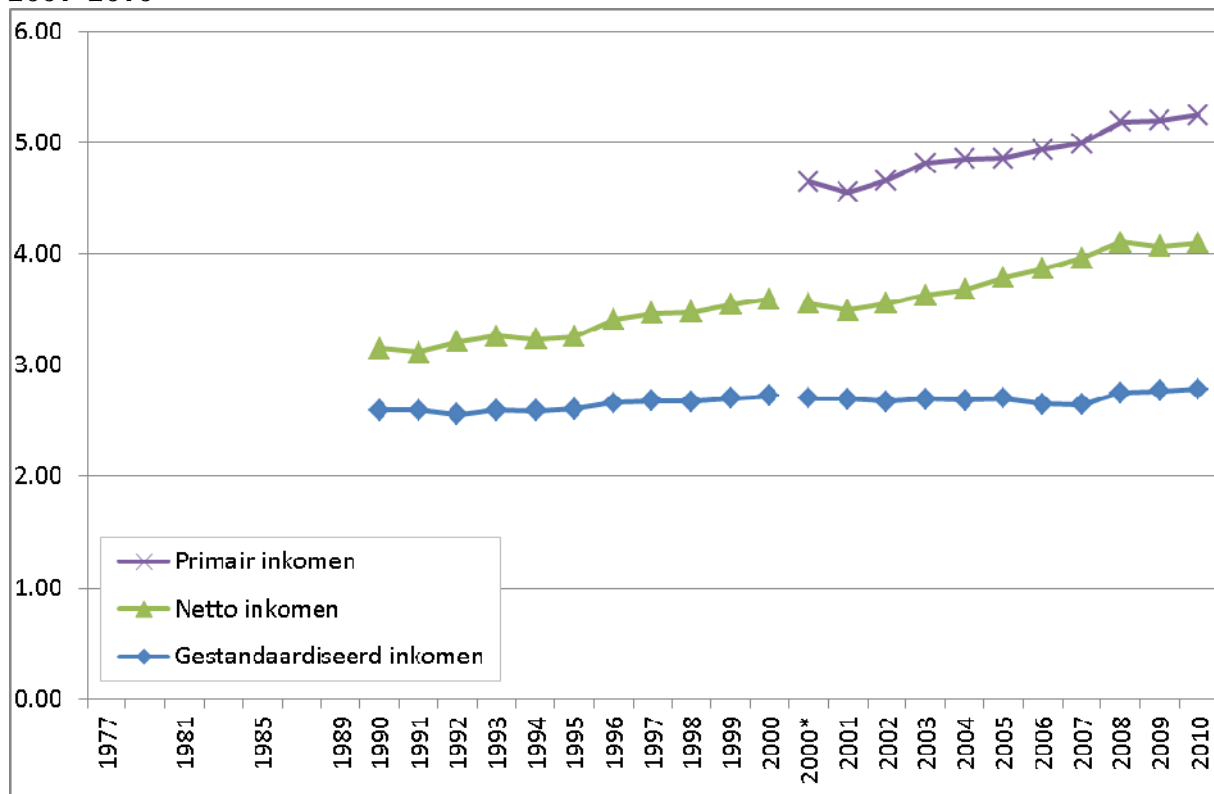
⁴ Minder dan twee derde van het mediane uurloon.

Figuur 5: Ongelijkheid (D9:D1) arbeidsinkomens personen en huishoudens



Na de ongelijkheid tussen personen op de arbeidsmarkt, komt nu de betekenis voor huishoudens aan de orde, in het bijzonder voor hun inkomensverdeling. Figuur 5 schetst de situatie van huishoudens die hun belangrijkste inkomen uit arbeid halen in vergelijking met het beeld van looninkomens van individuen op de arbeidsmarkt uit figuur 3. Een compleet beeld is alleen mogelijk voor het laatste decennium en het gaat om hun primaire jaarinkomen (middelste lijn) dat daadwerkelijk in de arbeidsmarkt wordt verworven. De negende deciel ligt hier 5 maal hoger dan de eerste deciel – ver onder de 12 maal van de jaarlonen. Huishoudens reduceren door middel van hun arbeidsaanbod, dat zijn de gewerkte uren van binnen het huishouden, de arbeidsmarktongelijkheid dus met meer dan de helft. De stijgende trend van de ongelijkheid onder huishoudens na 2000, toen de arbeidsmarktongelijkheid weinig toenam, geeft echter ook aan dat die reducerende werking afneemt. Tegelijk ligt de huishoudinkomensongelijkheid bóven de uurloonongelijkheid, de eerdergenoemde 3. Ook de spreiding van uren tússeen huishoudens draagt daarom bij aan de inkomensongelijkheid.

Figuur 6: Ongelijkheid (D9:D1) van huishoudens met arbeidsinkomen, vier inkomensstadia, 2001–2010



Figuur 6 biedt (van boven naar beneden) ook inzicht in de sociale betekenis van deze arbeidsmarktongelijkheid. De bovenste lijn is dezelfde als van de huishoudens in de vorige grafiek. Twee stappen geven aan wat het huishouden aan dat arbeidsinkomen heeft. De eerste stap van primair naar netto inkomen telt uitkeringen en toeslagen bij en trekt belastingen af. Het maakt duidelijk dat de overheid onveranderlijk een belangrijke rol heeft in de verlaging van de inkomensongelijkheid. Hervreiding vermindert de ongelijkheid structureel met bijna een kwart maar remt de *groei* ervan niet af, die is even snel als voor primaire inkomens.

Belangrijk is ook de tweede stap: de standaardisering van de netto inkomens. Ze verlaagt de ongelijkheid met bijna een derde in 2010. Netto inkomens worden nu uitgedrukt in equivalenten van een standaardhuishoudensamenstelling. Anders dan stap 1 verandert dit de inkomens niet maar waardeert die, in verhouding tot de behoeften van het huishouden. De verlaging komt tot stand doordat huishoudens met hogere inkomens een ‘zwaardere’ samenstelling hebben – meer volwassenen of kinderen – en daarmee grotere behoeften die een deel van het hogere inkomen opsouperen. Het politiek-maatschappelijk debat over inkomensongelijkheid is gebaseerd op dit gestandaardiseerde concept. Het is de grondslag van de Europese maat voor armoede. Standaardisering berust op een berekening, in tegenstelling tot het primair, bruto of netto inkomen, dat direct waargenomen wordt. Zo’n berekening kan op verschillende manieren gemaakt worden – zie de ontmoedigende verzameling armoedegrenzen in het Nederlandse debat. Meest opvallend is dat de ongelijkheid van de gestandaardiseerde inkomens stabiel blijft. Het betekent dat een veranderende samenstelling van huishoudens over de inkomensverdeling compensatie heeft geboden voor de groeiende arbeidsmarktongelijkheid. Verder onderzoek moet uitwijzen wat hier achter zit. Een goede kandidaat is het mogelijk kleiner worden van huishoudens met lagere inkomens. De sterke groei van singles kan in die richting wijzen: het gestandaardiseerde inkomen valt hoger uit als men van hetzelfde inkomen één persoon moet onderhouden in plaats van meerdere. Een nadere analyse is van het hoogste belang en moet zich ook buigen over de vraag naar vrijwilligheid of onvrijwilligheid.

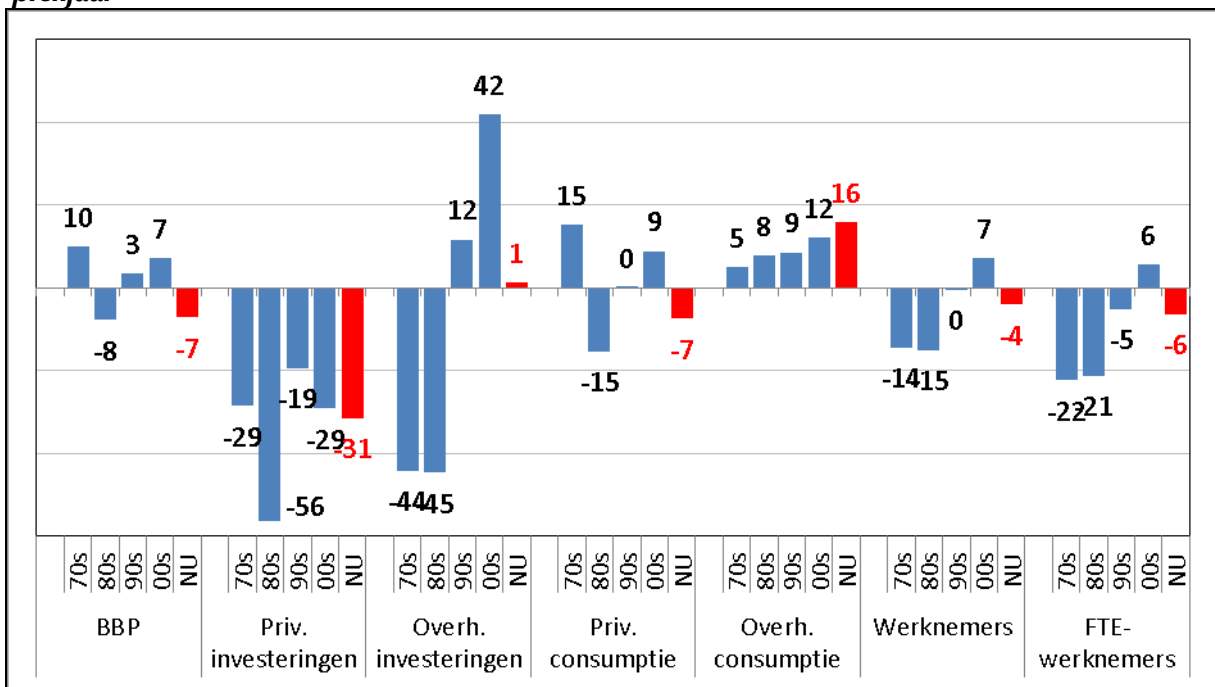
Samenvattend,

- de arbeidsmarktongelijkheid is verdubbeld
- huishoudens halveren ongelijkheid via hun arbeidsaanbod
- De ongelijkheid valt een kwart lager uit door herverdeling door de overheid; die biedt echter géén compensatie voor de *groei* van de ongelijkheid
- Inkomensstandaardisering is essentieel voor 20 jaar stabiliteit: het wijst naar de black box van de huishoudsamenstelling, die geopend moet worden.

3. Vier jaar Financiële Crisis

Vier jaar geleden begon de Financiële Crisis haar aanloop naar de dreigende ineenstorting van de wereldwijde financiële markten in het najaar van 2008. In de meeste landen begon het BBP (Bruto Binnenlands Product) te dalen in het tweede kwartaal van 2008, ook in Nederland. Het verloop van de Financiële Crisis kan daarom nu in kaart gebracht over drie jaren door een vergelijking met het tweede kwartaal van 2011. De hamvraag betreft natuurlijk het mogelijke effect van de crisis op het tandem arbeidsmarkt & ongelijkheid.

Figuur 7: NLD Vijf recessies, per capita uitkomsten gesommeerd over eerste drie jaren, % van 'piekjaar'



Figuur 7 vergelijkt de vijf meest recente neergangen – de uitgeschreven oratie zet uiteen hoe ze gemaakt is. De figuur sommeert over de eerste drie jaren de afwijkingen ten opzichte van de voorafgaande piek en drukt de som uit als een percentage van die piek op jaarbasis. De huidige daling van het BBP met 7 procent geeft dus aan dat over drie jaar in totaal 7 procent van een volledig jaar aan BBP is weggevallen. Het BBP daalt in slechts twee van de vijf gevallen, nu en tijdens de majeure neergang van de jaren tachtig, maar wel in vergelijkbare mate. De daling van investeringen is duidelijk minder groot dan tijdens de jaren tachtig, maar groter dan gedurende de andere drie recessies. Dit maal zakten ze aan het begin wel sneller in dan ooit tevoren maar sindsdien is enig herstel opgetreden, al liggen ze nog altijd minstens tien procent onder de piek.

Vergeleken met de ernst van de huidige neergang is de daling van de werkgelegenheid, rechts in de grafiek, opvallend bescheiden. Cumulatief viel slechts vier procent van een jaar werkgelegenheid weg, minder dan een derde van de jaren tachtig. Dat is dus echt anders. Of het ook onbegrijpelijk is, is een andere zaak. De drie andere variabelen spelen een rol om het te helpen begrijpen. In de jaren tachtig viel een gat in de overheidsinvesteringen, nu is er geen verandering. Ook toen steeg de overheidsconsumptie, maar dit maal groeide ze twee maal zo sterk, met zestien procent. De werkgelegenheid in de publieke diensten is nu gegroeid –inclusief de gezondheidszorg, een nuttige toevoeging aan de automatische stabilisatoren van de welvaartsstaat. De particuliere consumptie daalt, net als in de jaren tachtig, zij het slechts half zo veel als toen. Toch lijken deze ontwikkelingen onvoldoende om de bescheiden werkgelegenheidsreactie te verklaren. Daarvoor worden ook wel aangevoerd de vergrijzing, als reden om personeel in dienst te

houden, het ‘vet op de botten’ van bedrijven, als reden dat ze wel wat kunnen lijden. Ook dan, of juist dan, gaat de belangstelling uit naar de arbeidsmarkt zelf.

Arbeidsmarkt en ongelijkheid sinds 2008

Tabel 1 Cumulatieve veranderingen (%) op de arbeidsmarkt, 2e kwartaal 2008 tot 2e kwartaal 2011

	Aantallen		Percentage van de betreffende bevolking				
	Bevolking	Werkgelegenheid	Allen	Voltijd	Deel-tijd	Uren-volume	Beroepsbevolking
15–64	0,1	-1,5	-1,6	-5,1	+2,7	-3,3	-0,2
Mannen	-0,2	-3,9	-3,7	-5,8	+4,2	-5,6	-2,0
Vrouwen	0,3	1,3	+1,0	-1,8	+2,0	0,5	1,8
Leeftijd							
15–24	1,8	-3,7	-5,4	-19,8	+1,0	-11,9	-4,2
25–50	-2,8	-4,8	-2,1	-4,9	+2,4	-3,5	-0,7
Mannen	-3,1	-6,7	-3,8	-5,8	12,6	-5,8	-1,8
Vrouwen	-2,5	-3,1	-0,2	-1,5	0,4	0,1	0,6
50–64	4,2	8,2	3,9	+3,0	+5,0	3,6	5,3
Behaald opleidingsniveau							
Laag	-0,6	-2,6	-2,0	-3,6	-0,6	-3,0	-0,5
Middelbaar	-1,7	-3,7	-2,0	-6,7	+3,5	-4,0	-0,6
Tertiair	3,6	+2,4	-1,2	-4,8	+4,8	-3,3	0,0

Tabel 1 toont de werkgelegenheidseffecten. De bevolkingsontwikkeling is nul met 0,1%, in de jaren tachtig groeide ze met 4 procent. We houden daarmee rekening door naar de percentages van de betreffende bevolking te kijken. Gegeven de ernst van de neergang zijn de werkgelegenheidsgevolgen inderdaad bescheiden. De werkgelegenheidsgraad daalde met slechts 1,6 procent. Echter het volume van gewerkte uren daalde met het dubbele, 3,3 procent. Deeltijdwerk groeide en de dalende trend van de voltijdwerkgelegenheid werd versterkt. De Financiële Crisis surft op de voortrollende golf van deeltijdarbeid.

Achter deze bescheiden nationale ontwikkeling vinden we echter sterk uiteenlopende trends, en dat is waar de ongelijkheden schuilen. Mannen verloren bijna zes procent van hun urenvolume per capita, vrouwen boekten een kleine vooruitgang. Het urenvolume van jongeren daalde met twaalf procent. Alle groepen leveren voltijdbanen in, behalve de oudsten. Met een vier procent lagere beroepsbevolking (werkenden en werklozen tezamen), maken jongeren een duidelijk terugtrekkende beweging uit de arbeidsmarkt, vergelijkbaar met de jaren tachtig. Daar staat tegenover dat de oudste leeftijdsgroep, 50 jaar en ouder, dwars door de crisis heen een aanmerkelijke werkgelegenheidswinst heeft geboekt, in deeltijd én voltijd. Hun aantal werkenden groeide met acht procent, en hun werkgelegenheidsgraad steeg met 4 procent. Dat is diametraal anders dan in de jaren tachtig, toen hun bruto arbeidsparticipatie met 14 procent omlaag tuimelde. Het spagaat in de werkgelegenheidsontwikkeling van jong en oud bedraagt nu achttien procent. Vergeleken met ouderen staan jongeren in de kou. Ook tussen 25 en 50 jaar leveren mannen veel in. Deeltijdwerk helpt hen onvoldoende, en hun bruto participatiegraad daalt eveneens. Twee procent trok zich terug uit de arbeidsmarkt en staat dus niet als werkloze te boek. Zonder dat zou de nationale werkloosheidsvoet een procentpunt hoger uitvallen. Ook vrouwen in deze leeftijdsgroep worden met een opvallende daling van voltijdbanen geconfronteerd, een kleine groei van hun grote aantal

deeltijdbanen compenseert dat net in termen van urenvolume. Een groot verschil met de groei van de jaren tachtig. Het onderstreept de bedreiging die van bezuinigingen uitgaat, omdat vrouwen sterk geconcentreerd zijn in de publieke diensten, en dan vooral in deeltijd.

Het meest verrassend zijn de kleine verschillen naar opleidingsniveau. Er werken wel 2,4 procent meer hbo-ers en wo-ers, maar dat compenseert de stijging van hun aanbod niet. Ze verliezen net zo veel aan werkgelegenheidsgraad in voltijd en urenvolume als de beide andere opleidingsniveaus. Jaargegevens voor 2008 tot 2010 wijzen niet op een grotere verdringing. De werkgelegenheid in hbo- en wo-beroepen steeg met 3 tot 5 procent, die op de lagere beroepsniveaus kromp met 3 tot 6 procent. De Financiële Crisis drijft de opleidingsstructuur van de werkgelegenheid snel verder omhoog en versterkt zo de opleidingsdimensie van de ongelijkheid.

Kortom, er gaan drastisch uiteenlopende werkgelegenheidsverschillen schuil achter de opvallend bescheiden nationale ontwikkeling. Ze versterken bestaande trends die de arbeidsmarktperspectieven van jongeren en laagopgeleiden aantasten.

Inkomens uit arbeid.

Het is het denkbaar dat in eerste instantie de loonongelijkheid afneemt. Laagbetaalde jongeren worden niet aangenomen en de laagstbetaalde banen vallen als eerste weg omdat ze zich bevinden in sectoren die sterk afhankelijk zijn van de consumptieve bestedingen van huishoudens. De onderste deciel schuift dan omhoog en de loonongelijkheid daalt. We zagen beide werkgelegenheidsontwikkelingen zojuist bevestigd. De stijging van deeltijd, van ouderen en tertiair opgeleiden compliceert dit verhaal. Hun verband met lagere respectievelijk hogere beloning er toe leiden dat de eerste deciel minder omhoog schuift, of zelfs omlaag gaat, en de negende deciel net andersom. Per saldo zou de ongelijkheid dan toenemen.

Loonverdelingen zijn nodig om deze effecten te

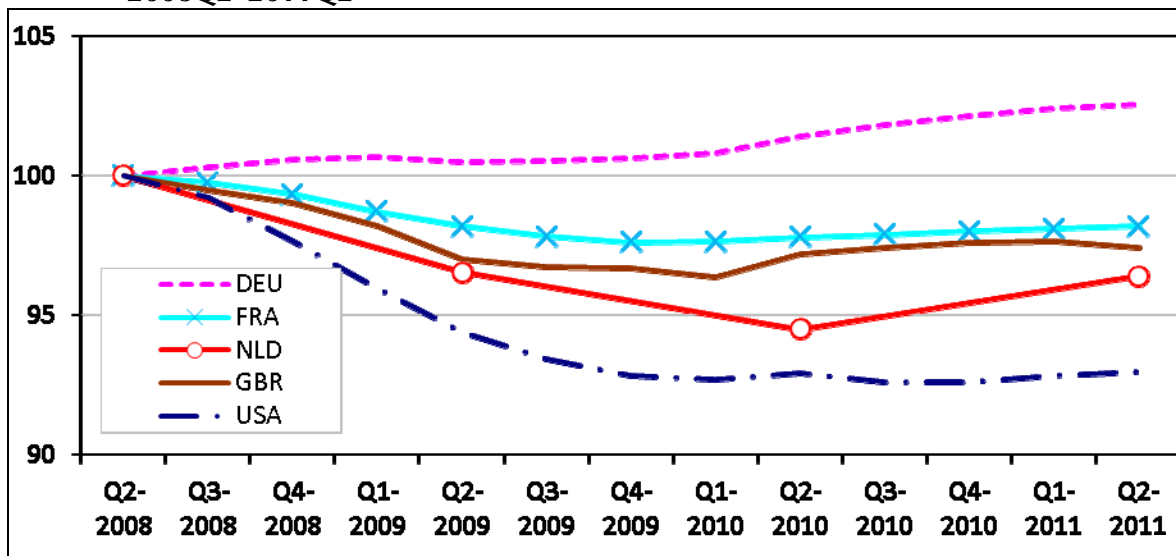
Wel beschikbaar zijn huishoudinkomens uit arbeid. Ze laten het niet toe om het beloningseffect te scheiden van het werkgelegenheidseffect, bijvoorbeeld een vermindering van gewerkte uren door het wegvallen van een tweede verdiener of de overgang van voltijd naar deeltijd. Dat is jammer voor de verklaring, maar voor het effect maakt het niet uit. Ze laten zien dat vooral een koopkrachtdaling van primaire inkomens aan de onderkant optreedt terwijl ze hogerop toeneemt. Die wordt sterker in 2008 en 2010. Inkomensstandaardisering neutraliseert de daling maar niet het verschil met hogere decielen. Het wekt daarom geen verbazing dat het percentage werkende armen significant is gestegen. Van 2007 op 2008 nam het aandeel van huishoudens met een arbeidsinkomen onder de Europese armoedegrens toe van 6,6 procent tot 7,7 om vervolgens op dat hogere niveau te blijven. Ook het aandeel van huishoudens waarin niemand werkt ('jobless households') steeg, van 11,7 procent van alle huishoudens naar 12,8.

This country is different?!

De vanzelfsprekendheid waarmee ons land indertijd de lof van het Poldermodel heeft ondergaan, en daar eigenlijk geen afstand van lijkt te willen doen, en de superieure houding in de discussie over de Europese schuldencrisis doen vermoeden dat velen ons land voor anders houden dan de andere landen. Dat mag zo lijken vergeleken met sommige van de zogenaamde perifere landen, maar de ontluistering van het voorbeeldige Ierse model vormt een waarschuwing dat hooggewaardeerde prestaties snel hun glans kunnen verliezen.

Hoe doet ons land het tijdens de Financiële Crisis in internationale vergelijking? Andere landen verbazen zich over hetzelfde dat ons vandaag verbaast, de bescheiden arbeidsmarktgevolgen. De vrees van het Centraal Planbureau in 2008 voor majeure arbeidsmarktgevolgen, was niet helemaal uit de lucht gegrepen. De crisis is diep en ze is niet over maar ze vertakt en vermomt zich. Het is nog te vroeg om de balans op te maken. Een eventuele tweede dip kan desastreuze gevolgen hebben, denk aan de crisis van 1980 als opvolger van 1975.

Figuur 8: Duitsland, Frankrijk, Engeland, de VS en Nederland: gewerkte uren per capita, 2008Q2–2011Q2



Hoe hebben andere landen het nu gedaan? Figuur 8 laat zien dat de ontwikkeling van de Nederlandse gewerkte uren relatief ongunstig is (rood). Omdat het verschil tussen personen en uren bij ons groter is dan elders lijken wij het volgens de traditionele op personen gebaseerde arbeidsmarktindicatoren beter te doen dan de werkelijkheid van het urenvolume rechtvaardigt. Bij het laatste komt Nederland uit tussen Engeland en de VS. Duitsland en Frankrijk doen het beter.

Veel van het bovenstaande komt, vers van de pers, uit GINI project voort. Dat vindt bovendien dat bijvoorbeeld in Italië en Engeland, net als in ons land, de stijgende loonongelijkheid samengaat met een stabiele inkomensongelijkheid. Nederland springt er dus niet uit in internationale vergelijking, en we doen er goed aan om op te letten hoe anderen het doen.

Samenvattend,

- de crisis verscherpt divergentie tussen deeltijd en voltijd; het betekent dat we niet alleen personen moeten tellen maar ook uren
- Dat raakt vooral mannen; bij overheidsbezuinigingen zullen vrouwen aan de beurt zijn
- Jongeren zijn ‘gewoon’ crisisslachtoffer, maar wel in een structureel verzwakte positie
- Er is één enorm verschil: de nu doorgaande groei ouderen
- Personentelling misleidt zichtbaar in internationale vergelijking
- *This country is different?! Different maybe, but not better.*

4. Ter afsluiting

Wat is de belangrijkste boodschap? In het kielzog van snel stijgende opleiding en explosief groeiende deeltijdwerkgelegenheid zijn nieuwe ongelijkheden ontstaan op de arbeidsmarkt. De opleidingsstructuur van de werkgelegenheid is achtergebleven bij die van het arbeidsaanbod, met omvangrijke onderbenutting en verdringing als gevolg. Deeltijdwerkers hebben zich massaal gevoegd in tweeverdienershuishoudens en onderwijs – de twee combinatiescenario's van werk en andere activiteiten. Deze zijn nieuw en vormen een belangrijke aanwinst – punt één van de waardering. Het is alleen zo jammer, punt 2, dat ze zich uitvoerig genesteld hebben op lage beroepsniveaus en in laagbetaalde banen. De huidige deeltijd bevordert lage betaling en bemoeilijkt het om daaruit te ontsnappen. Hoe lager het baanniveau des te meer verdringing en des te meer deeltijdarbeid, hoe lager het loon des te meer deeltijd. Problematisch zijn de onderbenutting van de opleiding van vrouwen in deeltijdbanen, de lage werkgelegenheidsgraad van laagopgeleide vrouwen en mannen, de moeilijke start van de arbeidsmarktcarrières van jongeren met weinig opleiding, de afname van voltijdbanen die voldoende inkomen genereren voor laagopgeleide huishoudens. Dat hoeft niet zo te blijven. Beter gekwalificeerde deeltijdbanen zijn een stap in de goede richting. Een onmisbaar element van een concurrerende economie.

Tegelijk zijn belangrijke zaken stabiel gebleken. De ongelijkheid tussen personen op de arbeidsmarkt verdubbelde maar de gestandaardiseerde inkomensverdeling van huishoudens met een arbeidsinkomen komt al 20 jaar niet van haar plaats. Met dank aan de combinatie van arbeidsinkomens in huishoudens, die de helft wegneemt. Met dank ook aan de herverdeling door de overheid die de ongelijkheid verder met een kwart vermindert, maar de groei niet heeft weggenomen. Dank tot slot aan de compositie- en gedragsveranderingen in de huishoudpopulatie die schuil gaan achter de standaardisering van huishoudinkomens. Hun toenemend effect is van doorslaggevend belang voor de stabiliteit. Die veranderingen verdienen hoog nodig meer onderzoek. Wellicht heeft de huishoudvorming zich aangepast aan de mogelijkheden die het arbeidsinkomen biedt, niet omgekeerd. Denk bijvoorbeeld aan singles die niet samenwonen vanwege onvoldoende inkomen om een huis te kopen.

Een beleid van 'Werk werk, werk' heeft zijn beperkingen. Het trekt een zware wissel op de arbeidsmarkt én het huishouden. Arbeid en de arbeidsmarkt zijn niet het wondermiddel waarvoor het overheidsbeleid ze al twee decennia houdt. De staat kunnen we niet missen. Vroeger vonden werknemers én werkgevers dat arbeid genoeg moest opleveren om een gezin van te onderhouden. Tegenwoordig zorgt de arbeidsmarkt niet meer voor ons van de wieg tot het graf. De behoefte aan herverdeling van arbeidsinkomens zal alleen maar groeien als de arbeidsmarkt ongelijker wordt. Het huishouden biedt onvoldoende alternatief voor de noodzakelijke herverdeling. De werkgelegenheidsgraad van huishoudens fluctueert mee met de economie en compenseert de schommelingen niet. Huishoudens zijn evenmin een vanzelfsprekend stabiele voorziening; scheiding speelt ze parten en het wegvallen van de meestverdienende partner laat de deeltijdende tweeverdiener met steeds legere handen achter. En ... er zijn ook altijd nog eenverdienende huishoudens, inclusief meer singles dan ooit.

De laatste verandering die de *algemene* inkomensverdeling echt ongelijker heeft gemaakt, vond plaats in het kielzog van de crisis van de jaren tachtig. Huishoudens zonder arbeidsinkomen maar in de plaats daarvan een uitkering, werden door overheidsbeleid op afstand gezet van de rest en nu dreigt herhaling.

Graag zal ik voortborduren op deze onderwerpen in mijn onderzoek en onderwijs. Er is nog veel te doen. Het GINI-project voltooien, keuzevrijheid in pensioenen onderzoeken voor SIG, over loonverdeling en instituties schrijven voor Elsevier/North-Holland, rapporteren over beloningsverschillen tussen publieke en private sector voor de ILO, jeugdwerkloosheid bespreken met de OECD en ItaliaLavoro, werkende armen in Europa met Koreanen, en nog zo veel meer. Booming business – mijn orderportefeuille is goed gevuld. Ik word daar niet moe van maar opgewekt. Vanaf 1 januari als ik aftreed als directeur van AIAS, besteed ik daar al mijn tijd aan.

Graag doe ik dat in het AMCIS, samen met Herman van de Werfhorst met wie ik de succesvolle projectervaringen van Equalsoc en GINI deel. Daartoe is nog wel een aanstelling nodig voorbij de datum van 2 mei 2012, de dag waarop ik 65 wordt. Lukt dat niet dan zie ik u graag spoedig terug voor het Guinness book of records vanwege de kortste tijd tussen oratie en afscheidsrede.

Bijna aan het eind kom ik eerst bij Tom Wansbeek, hij kan er helaas niet bij zijn vandaag, en bij de Stichting Politieke Economie die deze leerstoel mogelijk hebben gemaakt. Tom, toenmalig decaan van de Faculteit Economie, heeft in 2009 enthousiast mijn hoogleraarschap bevorderd, exact tien jaar nadat ik met hem overlegde aan een andere universiteit en die verliet ten behoeve van Amsterdam. Dan de Stichting. Het is een groot plezier dat Rob van Tulder en Hans Schenk als bestuur dit professoraat hebben ondersteund, als een voortzetting met andere middelen van het jongensblad TPE dat we in 1976 oprichtten. Dat plezier geldt ook Henriëtte Maassen van de Brink die samen met Hans en Herman het curatorium van de leerstoel vormt. Teruggaand naar mijn vertrek uit Groningen kijk ik blij terug op een old boys' network met daarin Jelle Visser, die mij op AIAS met open armen heeft ontvangen, maar ook een vrouw, Greetje van den Bergh, toen lid van het College van Bestuur van de UvA, die dat actief ondersteunde. Daarnaast waren en zijn er vele anderen op AIAS die mij een fantastisch stimulerende werkomgeving en een operationele basis voor internationale onderzoekssamenwerking hebben geboden en nog bieden. In Angelique Lieberton bedank ik haarzelf en alle anderen daarvoor.

Met genoegen zie ik vandaag mijn familie hier aanwezig, aangevoerd door mijn moeder van bijna negentig. Ik denk aan mijn vader zijn volwassen plek moest zien te vinden midden in de crisis van de jaren dertig. Als arbeidsstudies ergens goed voor zijn dan is het om de herinnering aan die arbeidsmarktcatastrofe levend te houden.

Collegialiteit, vriendschap en liefde. Ik draag dit op aan de velen waarmee ik heb samengewerkt en nog samenwerk, of samenleef. De laatste voorop!

Ik dank u voor uw aandacht.